

Bevezetés

Что написано пером, того не вырубишь топором. – tartja az orosz szólásmondás, amely Lengyel József rögtönzött, ám az eredeti rímességet visszaadó tolmácsolásában a következőképpen hangzik: Amit a toll megírt, fejsze ki nem írt. Saját interpretációmban, ahogyan a tárgyalt művel sok szempontból rokonítható *Émile* írója sem veszett el az utókor számára, annak ellenére, hogy a könyvét szétszaggatásra és tűzbevetésre ítélték, úgy ez a születési körülményei és eszmeisége miatt a XXI. századra előnytelen helyzetbe került alkotás sem tűnhet el a ködben.

Értekezésem megírásakor tehát erre a népi bölcsességre támaszkodtam, bízván abban, hogy ez az embereket máig megosztó korban született *szöveg* a megszokott értelmezésének elhagyásával is tekinthető *irodalomnak*, azaz olyan műalkotásnak, amely rendelkezik valamiféle univerzális üzenettel a mai olvasók számára. Ezen alapvetés fényében fogtam hozzá egy mostoha sorssal megvert, és feldolgozottságát tekintve előrehaladott kora ellenére még csak kezdetleges korát élő mű részleges irodalomtudományi analíziséhez.

Dolgozatom során a következő sarkalatos, értelmezési stratégiámat meghatározó direktívákkal kívánok operálni a későbbi kifejtés során:

Egyrészt a dokumentumirodalomként való értelmezéssel ellentétben megállapítom, hogy a görcső alá vont írásmű *irodalmi alkotás*. E felfogás megalapozása érdekében a posztstrukturalista irodalomelmélet egyik angolszász irányzatát, a Catherine Belsey nevével fémjelzett és *Critical Practice* c. művében kifejtett expresszív realizmus elméletét fogom a továbbiak során mérvadónak tekinteni, illetve alkalmazni Makarenko művével kapcsolatban. Belsey gondolatai hozzásegíthetnek bennünket ahhoz, hogy a *Педагогическая поэма* regényspecifikus sajátosságait ne tévesszük szem elől.

Másrészről, korábbi kijelentésem folyományaként elengedhetlenné válik a műfaji kérdésesség taglálása. A prózaepika műfajainak vizsgálata által válaszolni kívánok a Borisz Oszipovics Kosztyeljanjec irodalomtudós által föltett kérdésre, nevezetesen: mennyire határozottan állítható Makarenko művével kapcsolatban az a csekély mennyiségű

szakirodalomban egységesen vázolt hipotézis, hogy a szovjet irodalom egyik *regényével* áll szemben az olvasó. Elemzésem során kísérletet teszek a regény mint műfajok halmaza egyik típusának való megfeleltetésre.

Utolsóként pedig egy, a felületes szemlélőnek pusztán elbeszéléselemleti kérdésként felsejlő problémára kívánok megoldást találni azon dilemma felvetésével és megoldásával, miszerint a regény főszereplője vajon a retrospektív módon visszatekintő Makarenko – erősítve ezzel a regény önéletrajzi aspektusát –, avagy a munkássága folyamán formálódó gyermekközösség, ami így a regény pedagógiai perspektíváját helyezné előtérbe. A dolgozat címe előre sejteti a kérdéssel kapcsolatban képviselt tézisémet, amely szerint a regény főhőse tulajdonképpen az ábrázolt kollektíva; kijelentésemet dolgozatom során különböző megvilágításban és érvekkel fogom megerősíteni. Ám mindemellett fönntartom a két értelmezés párhuzamos lehetőségét, hiszen azok egyidejűleg is érvényesek lehetnek, azonban csak a fókusz pontos meghatározásával: jelen esetben a gyermekközösség főszereplőként való értelmezésével értelmet nyer a *nevelési regény* kifejezés.

*

Mint arra már dolgozatom elején utaltam, Makarenko munkássága és *Педагогическая поэма* napjainkban már nem képezi a köztudat részét, így célszerűnek tartom egy rövid introdukcióban az alkotás tartalmát nagy ecsetvonásokkal ábrázolni.

Anton Szemjonovics Makarenko (1888-1939), ukrán származású szovjet pedagógus és író magnum opusa, a *Педагогическая поэма* 1935-ben jelent meg. A cím eredeti nyelven való további használatát az indokolja, hogy magyar nyelven *Az új ember kovácsa* és a *Pedagógiai hősköltemény* címeken is kiadásra került. Az író 1925-től kezdve tíz éven át dolgozott művén, amelynek cselekménye három részben játszódik, 1920 szeptembere és 1928 áprilisa között.

1920-ban Makarenko utasítást kap egy olyan telep létrehozására, amelyben árván maradt csavargókat és fiatalkorú bűnözőket nevelnének át, térítenének jó útra, elősegítve beilleszkedésüket a társadalomba. Az országban ekkor polgárháború dúl, ami csak két évvel később ér véget. A telepre először hat gyermek érkezik; ekkor csattan el a híressé vált „makarenkói pofon”, amely a mű ismeretében a közkeletű értelmezéstől eltérő színezetet kap. A növendékek száma csakhamar növekedni kezd, ezzel párhuzamosan pedig Makarenko munkaiskolájának megvalósításába kezd. 1928-ban Makarenkónak jelentést kell tennie a

tanfelügyelőségen, amelynek ítélete így hangzik: „A nevelési eljárás indítványozott módszere – nem szovjet módszer.”¹ Makarenko iskolája ismét költözik, de az igazgató már nem követi gyermekeit. Ebben az évben a Cseka felkéri Makarenkót egy hasonló, de a szervezet keretei közt működő munkaiskola létrehozására. Az így megalapított Dzerzsinszkij Kommunát, amely fennállása alatt már fényképezőgépeket és objektívlencsákat gyártott, Makarenko egészen hirtelen és korán bekövetkezett haláláig vezette.

Hazánkban és – kis túlzással élve – a nagyvilágban Makarenko irodalmi munkásságának filológiai szempontú kutatása a pedagógiai vizsgálódásokhoz képest még a létező szocializmus idején is igen kezdetleges volt. Jóllehet főműve több kiadásban is megjelent magyar nyelven, érdemi diskurzus azonban nem folyt a könyvvel mint irodalmi alkotással kapcsolatban, pedagógiai munkásságának nagyszámú dokumentumai mellett szépirodalmi művei pedig már szinte alig ismertek az olvasóközönség előtt.

A Makarenko irodalmi hagyatékával, kiváltképp a *Педагогическая поэма*-val foglalkozó kutatás kezdő fázisaként az érdemes lenne egy olyan hazai Makarenko-bibliográfia összeállítása, amely a pedagógus munkásságának irodalmi szempontú aspektusaival kapcsolatos magyar nyelvű írásokat rendszerezi. Összeállítását egyrészt az teszi indokolttá, hogy hasonló irányultságú kalauz itthon nem jelent eddig még meg, másrészt pedig a két eddig szerkesztett Makarenko-bibliográfia² alacsony példányszámban jelent meg, valamint kiadásuk óta közel negyven év telt el, ami miatt hozzáférhetőségük korlátozott.

1.

Az OK(b)P 1921 márciusában tartott X. kongresszusán elfogadott NEP bevezetésétől kezdve nagyjából az 1928-as és 1929-es év fordulójáig tartó időszakban a kialakulófélben lévő szovjet irodalmi életben számos pedagógiai témájú irodalmi teljesítmény tűnt fel, hiszen Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij közoktatásügyi népbiztosként a NEP-korszak végéig

¹ MAKARENKO, Anton Szemjonovics, *Az új ember kovácsa*, ford. LÁNYI Sarolta, Bp., ÚMK, [1948], 294. A magyarországi kiadások tulajdonképpen mindegyike a Lányi-féle fordítás utánnyomása, de a mű az Európa Könyvkiadó gondozásában megjelent 1963-as kiadás óta csak az eredeti címmel jelent meg magyar nyelven.

² A. Sz. Makarenko 1888-1939: *Bibliográfia*, sz. n., Bp., Budapesti Pedagógusok Központi Kultúrotthona, 1964. és *Makarenko-bibliográfia*, összeáll. KORENNÉ HORVÁTH Katalin, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1988.

kifejtett tevékenysége lehetőséget teremtett gyakorlatilag bármiféle reformpedagógiai kísérlethez. Trockij ezeket az éveket Lunacsarszkijról írt nekrológjában úgy jellemezte, mint azt az időszakot, amikor „a dilettáns fantázia összefonódott az adminisztratív gyámoltalansággal”³. A kor sajátos produktumaként is interpretálható irodalmi műveket vizsgálva láthatjuk, hogy a szabad légkör valóban pusztán elvi lehetőséget biztosított a reformpedagógiai nézetek színreviteléhez, mert mind a pedagógusok képzettségét, mind a szükséges infrastruktúrát illetően teljes mértékben nélkülözött minden gyakorlati alapot.

Ezek a művek tulajdonképpen a korabeli szovjet pedagógia útkereséseinek és különböző modelljeinek plasztikus lenyomatai, amelyekben a domináns optimizmus nem egyszer párosul azzal a felismeréssel, miszerint az a szándék, hogy nyugati világ progresszív pedagógiai elméleteit átültessék a fiatal állam közoktatásába igencsak ellentmondásos viszonyban van a megvalósítás megoldhatatlannak tűnő nehézségeivel, noha ez az ellentét korántsem antagonisztikus.

„Sokan a »legmodernebb« nevelési eljárásokat akarták meghonosítani. Bevezették sok helyütt az amerikai és nyugat-európai kísérleti iskolák kedvelt eljárását: a projekt módszert, nem törődve azzal, hogy ennek alkalmazása különleges feltételeket kíván (speciális tanszemélyzet, jól felszerelt laboratóriumok, iskolai könyvtárak, alacsony osztálylétszám). Vagyis nem az ország helyzetéből, az adott feltételekből indultak ki, hanem azokat a módszereket próbálták meg általánosítani, amelyeket azok használtak fegyverként, akik a nevelés terén elsikkadt polgári forradalmat vívták.”⁴

A gyermektársaságok ábrázolása korántsem periférikus tartománya az irodalomnak, hiszen az ilyen közösségek sajátos fejlődését ábrázoló közel korabeli alkotások között olyan közismert műveket találhatunk, mint Robert Musil *Die Verwirrungen des Zöglings Törleß* című 1906-os regénye, vagy a magyar irodalomból ide sorolhatjuk A *Pál utcai fiúkat* (1907) Molnár Ferenc tollából, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényét (1920). Az 1930-as évek végéig létezett neveléstudományi és pszichológiai diskurzus (amely erősen hatott az akkortájt született ilyen típusú irodalmi alkotásokra) nyitott volt a nyugati irányzatok felé, és a marxizmus integrációjából következően az ember formálhatósága mellett tette le voksát. Az új

³ TROCKIJ, Lev Davidovics, Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij = *A száműzött Trockij: A klasszikus forradalmár*, szerk. KRAUSZ Tamás, Kolibri, 1988, 121.

⁴ MÉREI Ferenc, A. Makarenko: *Az új ember kovácsa*, Társadalmi Szemle 1947/11, 829.

ember kialakítását zászlajára tűző társadalmi rend ezzel az optimisztikus hipotézissel itatta át saját irodalmát.

A teljesség igénye nélkül említeném itt csupán a legismertebb-legnépszerűbb írásokat: ilyen az 1927-ben megjelent *Республика ШКИД* (SKID köztársaság) Grigorij Georgijevics Belih és az L. Pantyelejev álnéven író Alekszej Ivanovics Jeremejev, két korábbi petrográdi *беспризорник*⁵ tollából, valamint az ugyanabban az évben kiadott, Mihail Grigorjevics Rozanov, írói nevén Nyikolaj Ognyov nevével fémjelzett *Дневник Кости Рябцева* (Kosztja Rjabcev naplója), amelyet folytatásokban közölt a Korunk⁶. Balázs Béla előszavával. A következőket írta 1929-ben:

„Kosztja Rjabzew tanuló naplója izgalmas-érdekes történeti dokumentum s mellesleg még egy ragyogóan írt, elragadó regény, tele gyerekbájjal és fölényes öniróniával. Még akkor is, ha semmi se volna igaz belőle, ha az egész kitalálás lenne, még akkor is ez a könyv a legszebb és legjelentékenyebb utópia maradna, mely valaha létrejött. Ez a remény könyve és könyv a boldoggá-levésre...”⁷

Makarenko műve nem helyezhető el a progresszív pedagógia lehetősége által életre hívott irodalom szolidnak mondható méretű kánonjában, hiszen később született. A sztálini korszak regényözönébe való sorolás tévedését és a mű mondanivalójának tisztán politikai motívumokra való visszavezetését kivédendő, szükséges a hasonló témájú és esztétikai minőségű művek ismertetése. Ezek segítségül hívásával két hibás nézet leküzdése lehetséges: egyrészt a címbeli *поэма* értelmezése konkrétan vett műfaji konvencióként a Makarenko

⁵ „A szocialista nevelés úttörőjének munkája tárul fel előttünk. A háborútól és polgárháborútól megkínzott Szovjethaza igyekszik gyermekeit nevelni, köztük a legszerencsétlenebbeket, a fiatakorú csavargókat, bűnözőket, prostituáltakat – a be[s]zprizorn[y]i[ko]kat is.” (KÖVÁGÓ László, *Makarenko: Új ember kovácsa*, Híd 1948/8-9, 462.) Helytelen átírása ellenére Kővágó László könyvismertetőjének szavai tulajdonképpen lefedik a *беспризорник* jelentését.

⁶ Az 1929-es évfolyam kilenc részletben, az 1929/1-10. lapszámokban közölte Sándor Pál tolmácsolásában, nevének feltüntetése nélkül a művet, mely pár évvel később könyv alakban is megjelent Kollár Ferenc fordítói álnévvel, ill. „a szerző nevét és a mű címét megváltoztatták, s az egész cselekményt amerikai környezetbe helyezték” (KÖTE Sándor, *Kosztja Rjabcev és napjaink pedagógiája* = OGYEV, Nyikolaj, *Kosztja Rjabcev naplója*, ford. SZOBOSZLAI Margit, Bp., Európa, 1968, 310.) a Horthy-korszak szovjetellenes cenzúrájának kijátszása érdekében (l. OGNE, N., *Mister Dalton és én*, [Bp.], Európa, [193?]).

⁷ BALÁZS Béla, *Előszó* = OGYEV, Nyikolaj, *Kosztja Rjabcev naplója: Egy tizenöt éves fiú feljegyzései*, Korunk 1929/1.; http://epa.oszk.hu/00400/00458/00239/1929_01_4741.html

munkásságát nem igazán ismerők részéről, másodsorban pedig a kor irodalmába sorolás miatt termelési regénynek tituálás téveszméje.

2.

Makarenko művének elhelyezése a szovjet irodalmi műfaji palettáján egyszerűnek hathat, hiszen a különböző specifikus címkék, amelyekkel a *Педагогическая поэма*-t ellátták az orosz nyelvű filológiában – példának okáért az *автобиографический роман* (önéletrajzi regény), a *роман-поэма* (regényпоэма), a *воспитательный роман* vagy *роман воспитания* (nevelési/nevelődési regény) stb. –, egyértelműen egy olyan tendenciát mutatnak, amely a művet a realista regényhagyomány vonulatába igyekszik igazítani. Mégis inkább egyfajta kettős jelentésmozgás figyelhető meg, hiszen az önéletrajzi elemek kétségtelenül a referenciális olvasásmódot erősítenek fel, mégis, a főszereplő meghatározásának nehézségei által szembesül az olvasó azzal, hogy a szemiotikai mozgás végső soron nem referencializálható, erre a későbbiekben kitérek majd.

Emellett azonban figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy visszaszámolva a szovjet irodalom 1930-as éveket jellemző „hivatalos” irányvonalában a dokumentumjelleg adekvát erénye volt az irodalmi alkotásoknak, és itt érdemes is utalni a korabeli szovjet intézményrendszer azon tipikusnak mondható gyakorlatára, hogy az írókat a „szovjet valóság” tanulmányozására kapacitálták a szó legszorosabb értelmében.

„Ahogy jobban és jobban kirajzolódtak a sztálini ötéves tervek alkotásainak hatalmas körvonalai, mind világosabban mutatkoztak meg az országgal együtt nagyra nőtt új ember vonásai is. [...] Az emberi jellemnek éppen ezek a vonásai, amelyeket a szocialista valóság alakított ki s amelyek a fejlődés új, magasabb fokára emelik az orosz nemzeti jellemet, vonták magukra mind nagyobb mértékben a szovjet írók figyelmét.”⁸

Ez a sajátos expresszív realizmus hatotta át a szovjet irodalmat, amelynek mint tudatformának a zsdanovi doktrínák szellemében a „szocialista valóság” alapján kellett állnia. Korabeli interpretációnak alapvetése miatt sem lehetséges ennek elhagyása, hiszen az értekezés

⁸ TYIMOFEJEV, Leonyid Ivanovics, *A szovjetorosz irodalom története*, [az idézett részeket] ford. KOVÁTS Gyula, Bp., Művelt Nép, 1951, 315.

kapcsán vizsgált szovjet irodalomtudományi írások mindegyike előszeretettel fogja föl a művet a valóság tükrözéseként.

„Mint a szovjet irodalom sok műve, »Az új ember kovácsa« is tekintélyes részben megtörtént eseményekre épül. A mű alapja az a tapasztalat-anyag, amelyeket Makarenko mint egy elhagyott gyermekeket nevelő telep vezetője szerzett. Makarenko ezekből a gyermekekből, akikbe beleidegződtek bűnöző környezetük antiszociális szokásai, nehéz körülmények között bajtársias, szervezett közösséget tudott alakítani, amelyből kitűnő emberek kerültek ki – mérnökök, orvosok, tanítók, a Szovjet Hadsereg tisztjei. [...] Makarenko nem csak nevelni tudta növendékeit, hanem a nevelőmunka valóságos tényét művészi ténnyé tudta alakítani [превратить этот факт действительности в факт художественный], vagyis egyetemes érvényű és esztétikai erejű tételeket tudott levonni belőle: ezek révén mélyebben megérthetjük azt a valóságot, amelyben ilyen tények lehetségesek.”⁹

Az expresszív realizmus terminusát magyar nyelvterületen elsősorban a festészetben az *érzékeny felületmintázással* kapcsolatban szokták használni; úgy vélem, hogy ezzel a szemléletes jelentéssel közelebb kerülhetünk a belsey-i fogalomhoz¹⁰. A szövegek nyelvezetének transzparenciája, a cselekményesség előtérbe helyezése, a szerzői intenció érzékelhető volta, az ábrázoló funkció kiemelt jelentősége, amely emberközeli, „sajátként átélethetővé” tesz egy sajátos esztétikai megismerési formát, tehát ezen jellemzők összességével bíró, „hibátlan” mimézisként ható realista elbeszélés. Ám pontosan elbeszélés voltából kifolyólag az ilyen szöveg igen pontosan meghatározható narrációs kódokkal működik – így válva *irodalommá*, amelyben a megvalósuló tükröződésben a szubjektum és az objektum összefonódik, így a megismerő is részesévé válik a visszatükrözött valóságnak.

⁹ ТИМОФЕЕВ, *i. m.*, 315. (vö. ТИМОФЕЕВ, Леонид Иванович, *Русская советская литература*, Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство издательство Министерства просвещения РСФСР, 1950, 261.)

¹⁰ „I have let it stand, however: expressive realism, the traditional way of understanding the text as a means of access to the author’s view of life” [Továbbra is fenntartom azonban: expresszív realizmus, a szöveg megértésének hagyományos módszere mint a szerző világlátásához való hozzáférés lehetősége] BELSEY, Catherine, *Critical Practice*, London-New York, Routledge, 2001, xi.; http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134465477_sample_545455.pdf

A Makarenko írásművének realista regényként való számontartásának lehetetlenségére először Borisz Oszipovics Kosztyeljanec (1912–1999) hívta föl a figyelmet 1963-ban megjelent „Педагогическая поэма” А. Макаренко című monográfiájában, amelynek egyik központi kérdése az önéletrajzi elemek szerepe a műben, valamint a műfaji meghatározás problematikája- E kérdésben álláspontját jól tükrözi a kötet bevezető fejezetének tendenciózus címe: *Почему не роман, почему поэма?* (Miért nem regény, miért poéma?).

„Makarenko könyvének poétikájában van valami a röpiratból, a regényből és az önéletrajzi elbeszélésből [...] Ez egy prózai eposz. Bár a röpiratelemek és a regényelemek is helyet kapnak benne, mégis az epikus jelleg dominál...”¹¹

Egy korábban már felmerült kérdésre kell itt választ adnunk, mégpedig arra, hogy miért nem nevezhető Makarenko regénye szépírói igényességgel megformált önéletrajznak, legjobb esetben is csak autobiográfiai elemeket tartalmazó irodalmi teljesítménynek. A kérdés, mondhatni már tartalmazza is magában a választ, hiszen egy önéletrajzi regény legfőbb szüzséépítő eleme a főhős formálódása, azon lélektani folyamatok ábrázolása, amelyek a személyiségének megszilárdulása folytán az addig képlékeny individuumot a történeteket papírra vető íróvá formázták.

„Másfelől az a már említett vonás, hogy ez az önéletrajzi elbeszélés csak a történelmileg döntő életszakaszt mutatja, de nem mondja el, hogyan válik az előttünk helytálló személyiség azzá, ami valóban, ugyancsak egyik jellemzője a megszilárdult szocialista lényegének: Gorkij önéletrajza szerzőjének útját mutatja a szocialista világnézet elsajátításáig. [...] Makarnekó önéletrajzi írása ezzel szemben egy személyiség kialakulását mutatja már szocialista környezetben, ennek a személyiségnek a kialakulását mint az új társadalom kialakulásának alkotórészét. Itt már Makarenko személyiségének mivolta a fontos, nem kialakulásának mikéntje.”¹²

¹¹ „В поэтике книги Макаренко есть нечто и от памфлета, и от романа, и от автобиографической повести [...] Это – прозаическая эпопея. Хотя элементы памфлета и элементы романа занимают здесь свое место, в ней все же преобладает эпическое начало...” (КОСТЕЛЯНЕЦ, Борис Осипович, „Педагогическая поэма” А. Макаренко, Москва-Ленинград, Художественная литература, 1963, 16-17.)

¹² LUKÁCS György, *A. Makarenko: „Az új ember kovácsa”* = Uő., *Nagy orosz realisták: Szocialista realizmus*, Bp., Zrínyi, 1985, 144.

Azaz itt kijelenthetjük, hogy a klasszikus értelemben vett szépirodalmi önéletrajzok legfőbb jellemzője a személyiség fejlődésének-formálódásának közvetlen ábrázolás; erre, mint láthatjuk a mű olvasásával, nem kerül sor a taglalt irodalmi alkotásban.

„Beszéltünk a Makarenko művében található önéletrajzi elemekről. Ebből éppúgy következik az önábrázolás imént említett típusával való hasonlóság, mint az attól való lényegi eltérés. A hasonlóság abban áll, hogy Makarenko sem »belülről«, nem lélektani elemzéssel fejezi ki saját fejlődését, hanem az élet és a Gorkij-kolónia növekedésének ábrázolásán keresztül: ennek fejlődési szakaszai határozzák meg saját személyisége kifejlődését is és vonják meg annak körvonalait. Elsősorban a pedagógusét. És itt már hatni kezd a különbség is: míg a klasszikus önéletrajzokban a szerző egész személyisége a központi tárgy, addig Makarenko csak azt akarja megmutatni, hogyan fejlődik ki mint népnevelő, mint a szocialista nevelés szervezője és teoretikusa.”¹³

3.

Ezen vonalak mentén haladva Makarenko regénye tulajdonképpen nem más, mint saját korának, szűkebb értelemben véve tulajdon élete napjainak fényképsorozathoz hasonló narratívája. Ezek szerint Makarenko egy olyan elbeszélésmóddal operál, amely látszólag tükröző módon képezi le a „mélyvalóságot”, körülhatárolható narrációs kódok segítségével. Ezen a ponton pedig szembesülnünk kell a marxista realizmus-felfogásnak Lukács György kései munkásságában nagy szerepet játszó tükröződés-elméletével, amelyet David Forgacs *Marxista irodalomelméletek* c. tanulmányában így foglal össze:

„Ahhoz, hogy a valóság visszatükröződhessen az irodalomban, az írónak alkotó módon kell átformálnia, formát kell adnia neki. Következésképpen egy helyesen megformált műben az irodalmi forma a valóságos világ formáját fogja visszatükrözni. [...] Lukácsnak, ahogy előtte Hegelnek is, különbséget kell tennie az irodalomban megtestesülő valóság lehetséges, illetve aktuális módja között. Ebben a tekintetben a forma nem más, mint az irodalmi mű jelentésteli alakot öltött tartalma. Mi tehát a *helyes* forma? Lukács szerint az, amelyik a valóságot a legobjektívebb módon tükrözi. Számára a korai 19. századi regény

¹³ LUKÁCS, A. *Makarenko: „Az új ember kovácsa”*, 173.

(Scott, Balzac, Tolsztoj) formája az, amely a legkielégítőbben testesíti meg a kapitalista társadalom fejlődésének ellentmondásos tartalmaira vonatkozó tudást. A helyesség ilyen felfogása Lukács azon nézetéhez kapcsolódik, hogy az irodalom által visszatükrözött vagy vissza nem tükrözött valóság dialektikus természetű társadalmi és történeti valóság.”¹⁴

Érdekes adalék a lukácsi műfajelmélet árnyalásához, hogy Lukács a regény mint műfaj történetének elemzése alapján kidolgozott elmélete szerint a regény a felépítmény tudatformájaként jelentkező irodalom kifejezésformája, amely különböző fázisokba lép a polgári termelési viszonyok fejlődésével párhuzamosan. Ebből az axiómából következik, hogy a regény történetének íve – Lukács teleologikus történelemfelfogásában – egy emelkedő szakasszal, a későbbiekben pedig végponttal rendelkezik, amikor is bekövetkezik a válságba jutott regény szétesése. Lukács szerint a realista nagyregény diadalútja 1848-ig számítható, ám a torlódó társadalommal terhes oroszországi valóságban mindez az 1905-ös forradalomig tartott.

„Lukács szerint a »szocialista realizmuson« belül logikus módon egy »eposzi tendenciának« kell megszületnie, nem olyan értelemben, mint a klasszikus eposz formai elemeinek mesterséges visszaállítása (lásd mitológia stb.), hanem mint az osztály nélküli társadalom fejlődésének szükségszerű következménye. Nincs szó az eposz teljes újjászületéséről és a regény tiszta érvénytelenedéséről, amennyiben a kapitalizmus »maradványai« tovább élnek a valóságban és az új társadalom tudatában, s a klasszikus regény formái még mindig az ellenük folytatott harc érvényes eszközeiként működnek.”¹⁵

Itt válik érdekessé a regény struktúrájának azon sajátossága, amelye a későbbiekben kifejtett nézeteimből, tehát a közösség főszereplőként való értelmezése miatt adódik: a nevelés időbelisége valamint a nevelés hatásának megfigyelése sajátos elbeszélésmódot kíván. Rousseau *Émile*-je sem temporálisan egymáshoz közvetlenül kapcsolódó jelenetekben formálódik, hanem epizódok képében („[az *Émile ou De l'éducation* c. regényében] a nevelési

¹⁴ FORGACS, David, *Marxista irodalomelméletek = Bevezetés a modern irodalomelméletbe: Összehasonlító áttekintés*, szerk. JEFFERSON, Ann – ROBEY, David, [az idézett részt] ford. BECK András, Bp., Osiris, 1996, 195–196.

¹⁵ STRADA, Vittorio, *Bevezetés* (részlet), ford. HORVÁTH Kornélia, *Filológiai közlöny* 2011/4., 323.

elvek alkalmazását is bemutatja Rousseau valóságos cselekményepizódok formájában.”¹⁶), ezért ennek a formai sajátosságnak még inkább érvényesülnie kell a *Педагогическая поэма* esetében, hiszen egy gyermekközösség változásait bontja ki a szüzsé.

„Hogy a Gorkij-kolónia életének ez a növekvő konkretizálása és magasabb fejlődése hogyan megy végbe: ez Makarenko művének tartalma”¹⁷ – írja le ebben a kérdésben való állásfoglalását Lukács György – „itt egy tömeg az ábrázolás főtárgya. Természetesen a tömeg igen gyakran úgy jelenik meg, mint egyének kapcsolata az egyénnel. De míg a klasszikus önéletrajzok ezen a ponton megállnak, itt az ilyen előtérbe tolt emberi kapcsolatok az egyének között mindig csak a tömeg meghatározott fejlődési fokának kikristályosodásai és az egyének csupán e konkrétan előttünk ábrázolt tömegen belül lejátszódó áramlatok képviselői”.¹⁸

A cselekményepizódok közül nem egy akár novellaként is megállhatná a helyét, hiszen kerek és egész szisztémaként olyan a terjedelmük, alakjuk, funkciójuk és minden valószínűség szerint belső szerkezetük is – egy valamirevaló struktúra jellemzőiként –, amelyek egy novella elengedhetetlen részei: rendszerint kevés szereplő vesz részt bennük, térben– és időben erősen behatároltak (általában a telep aktuális helyszíne és kronológiája jelenik meg), továbbá szerkezetük egyenes vonalú, és legtöbb esetben végkifejletük csattanószerű. Az ilyen önmagukban lezárt, némelykor életképszerűen megrajzolt részleteknek, a pedagógiai aspektusoknak megfelelően, fontos szerepük van: a többször felbukkanó vagy csak egy-egy epizód erejéig megjelenő gyermekek változását, új vonásaik kialakulását ismerhetjük meg belőlük.

Lukács Györgynek Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című művéről írt recenziójában, az első részben kifejti az a nézetet, hogy „a novella vagy a valóság nagy epikai és drámai formák által történő meghódításának előfutáraként lép fel, vagy egy korszak végén, mint utóvéd és végkicsengés. Tehát vagy olyan időszakban jelentkeznek, amikor a mindenkori társadalmi világ költőileg egyetemes meghódítására még nem kerülhet sor, vagy olyanban,

¹⁶ GYÖRÝ János, *Rousseau (1712-1778)* = ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Emil, avagy a nevelésről*, ford. GYÖRÝ János, [Bp.], Pápirusz Book, 1997, 372.

¹⁷ LUKÁCS, A. *Makarenko*: „Az új ember kovácsa”, 156-157.

¹⁸ LUKÁCS, A. *Makarenko*: „Az új ember kovácsa”, 175.

amikor erre *már nincs* lehetőség.”¹⁹ Tehát a valóság extenzív totalitású ábrázolása nem történik meg ebben a tömör kisepikai műfajban.

„A novella viszont nem tart igényt arra, hogy a társadalmi élet egészét ábrázolja, és még azt sem tűzi ki célul, hogy e teljességet egy alapvető és időszerű probléma szemszögéből tárja fel. Igazsága azon alapul, hogy egy – többnyire szélsőséges – egyedi eset valamely meghatározott társadalom, meghatározott fejlődési fokon lehetséges, és pusztá lehetősége jellemző e társadalomra.”²⁰

Mindebből magától értetődő módon következik, hogy a „mindenkori társadalmi világ költőileg egyetemes meghódítására” irányuló törekvések közepette történelmi szükségszerűség az új forma létrejötte. Tehát az eposzt ígérő szovjet irodalom lukácsi értelemben vett kezdő szakaszának tipikus esete, hogy Makarenko regénye elsősorban születésének ideje miatt még nem állhat a regény fejlődésének olyan fokán, hogy a realista nagyregény szintjére emelkedjen, másrészt pedig a nevelés folyamatának ábrázolása is megkívánja ezt az ábrázolási módot.

„De az eposzhoz vezető állandóan fokozódó tendencia ellenére sem szakad meg a regény klasszikus fejlődésének fonala. Az új létrejötte és a régi objektív és szubjektív lerombolása ugyanis eltérhetetlen dialektikus kapcsolatban áll. Éppen e régi lerombolásáért, a szocialista építésért folytatott harcban haladják meg az emberek önmagukban is a kapitalizmus még meglevő ideológiai maradványait. És a jelentős szocialista realista regényírók helyesen állítják előtérbe a munkásosztály harcát a kapitalizmus anyagi és ideológiai maradványai ellen. Már csak ennél a tematikánál fogva is a szocialista realista regény minden tartalmi és formai különbsége, minden epikai tendenciája ellenére megőrzi a legbensőségesebb kapcsolatát a nagy polgári realista regény hagyományaival.”²¹

Az értekezésemben korábban már alkalmazott fogással szeretném itt is megerősíteni egy, a konkrét témától független írás citálásával a fentebb vázolt gondolatmenetet. Sinkó Ervin

¹⁹ LUKÁCS György, *Szolzsenyicin: Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. EÖRSI István, Híd, 1965/3, 295; http://adattar.vmmi.org/cikkek/8604/hid_1965_03_02_lukacs.pdf

²⁰ LUKÁCS, i. m., 296.

²¹ LUKÁCS György, *A regényelmélet problémái*, ford. SZIKLAI László = LUKÁCS György, *Esztétikai írások 1930–1945*, Bp., Kossuth, 1982, 661.; http://www.balassikiado.hu/BB/NET/Lukacs/1_10.pdf

írja Fjodor Vasziljevics Gladkov *Cement* című regényével kapcsolatban a formálódó szovjet irodalom kezdeteiről a Nyugatban:

„A magával megsebzett és idegen világban megoldatlan magányában álló ember: ez volt az európai regénynek Dosztojevszkij óta az uralkodó problémája. De mintha most valahogy születőben volna valami, eddig hiába próbált új: a XX. századi ember világának éposza. A lelki regény és a naturalista regény dilemmája után a lényeges éposz, melyet rossz, agyoncsépett szóval, de mégis úgy kell nevezni: kollektív éposz, népéposz. Még nincs meg, de látszik, hogy készül s a mai Oroszországban készül. Nem egy költő alkotása, hanem a népé, mely nép költőket hív életre, hogy az ő történetét, az ő valóságát számára kifejezzék. [...] Az ember elfelejti, hogy „szépirodalmat” olvas, mert biztos érzése, hogy amit itt lát, azt csak valóság és soha emberi fantázia nem szülhette volna. Az események ereje és általánossága az individuális lehetőségeket minimálisra redukálja. És egy külső körülmény is határt szab a fantáziának, t. i. az, hogy ezek a könyvek a jelenről, a jelent élt kortársaknak, róluk magukról szól. Az éposz tárgya itt maga az olvasó közönség, író és közönség ezáltal páratlanul eggyé forrnak. A történetekben csupasz egyszerűség, semmi művészi raffinéria: az író tudja, hogy önmagukért érdekesek.”²²

Makarenko regényét sem lehet a történelmi valóságból kiragadni mint a társadalmi változások hatásaitól érintetlenül hagyott idillikus nevelési témájú elbeszélést, hiszen a mű háttérében egy, a cselekményt közvetetten befolyásoló polgárháború, nagyobb perspektívában gondolkodva pedig egy történelmi fordulópont sejlik föl, amelynek ábrázolása elválaszthatatlan a pedagógiai aspektusoktól. A Gorkij-telep körül lejátszódó események éppúgy nevelik a kommuna összes tagját, ideértve magukat a pedagógusokat is, a régebbi társadalmi rend szocializációs sajátosságai éppúgy leperegnek róluk, ahogyan az a társadalmi valóságban is megtörtént a regényvilágban. Nevelődésükkel tulajdonképpen ezen az úton reflektálnak a kialakulófélben lévő új világ eseményeire. Így válnak megfelleltethetővé a regény szereplői az új ember új módon való kialakításának produktumainak.

²² SINKÓ Ervin, *Fjodor Gladkov „Cement”-je és az új orosz regény*, Nyugat, 1928/1.; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00434/13567.htm>

4.

Az althusseri alapokon álló nyugati baloldali irodalomelmélet – gondolok itt elsősorban Pierre Macherey (1938-) irodalomelméleti munkásságára – vonulatába sorolt Catherine Belsey (1940-) magyarországi recepciója még jócskán várat magára, hiszen a világszerte ismert és elismert brit irodalomtudós meglehetősen alulreprezentált a hazai irodalomtudományi diskurzusban. Legismertebb művének, az 1980-ban megjelent *Critical Practice* c. monográfiája, amelyben az expresszív realizmus már korábban említett elméletét mutatja be; a könyvvvel vagy a szerzővel foglalkozó csekély számú magyar szakirodalom közül kiemelném Kálmán C. György elméleti szempontból igencsak stilizáló jellegű könyvismertetőjét, amely a Helikon hasábjain látott napvilágot:

„A könyv először számba veszi az irodalom elméletének néhány ma is hódító közhelyét, amelynek eredetét a XIX. század elejére, az ipari kapitalizmus korába vezeti vissza. Az »expresszív realizmus« néven nevezett elv az, amely mindezen közkeletű irodalom képzetek mélyén meghúzódik; vagyis nagyjából a művészet mimetikus-kifejező felfogása, amelynek értelmében a szöveg egyidejűleg »ábrázol valamit« és »kifejezi a szerző viszonyát az ábrázolthoz«. Az új kritika, Northrop Frye elmélete és az olvasót a középpontba helyező különféle elképzelések mind-mind ezen a közhelykoncepción próbálnak túllépni. Belsey e törekvéseket egyaránt úgy értékeli, hogy sikertelennek bizonyulnak: belül maradnak az »expresszív realizmus« kijelölte empirista-idealista kereteken”²³

Belsey *Critical Practice* 4. fejezetében – az egyedülben, amely magyarul megjelent, *A szubjektum megszólítása* (Addressing the Subject) címen²⁴ – az általa *klasszikus realista* névvel illetett szövegekről azt mondja, hogy ezek a szövegek megszólítják befogadójukat és olyan pozíciót mutatnak neki, amelyből könnyen érthetővé válnak. Belsey értelmezésében az irodalom a mindenkori ideológia hordozója, és nyilvános diszkurzív módozatként folyvást visszautal az ideológiára nyelvhasználatával („Az irodalomról általában véve elmondhatjuk, hogy az ideológiát alkotó valós társadalmi viszonyok mitikus, illetve képzetes variációinak lelőhelye.”²⁵).

²³ KÁLMÁN C. György, *Catherine Belsey: Critical Practice*, Helikon 1982/1, 182.

²⁴ BELSEY, Catherine, *A szubjektum megszólítása*, ford. PETE Klára, Helikon 1995/1-2, 14–41.

²⁵ BELSEY, i. m., 14.

„Még maga a szöveg is kitörli önnön szöveg-voltát: a regény [...] olyan benyomást kelt, mintha egy eseménysor puszta átírata lenne, mintha beszámolót adna egy fikcionalitásában is jól megragadható világról. [...] Mindazonáltal, mint azt az olvasás vagy előadás közben magunk is tudjuk, a szerző valamilyen árnyszerű tekintélyként, illetve az elbeszélés forrásaként”

A mű szerkezetét egy sajátos keretesség jellemzi, hiszen a tanfelügyelővel történő beszélgetésben kijelölt cél („Значит, нужно нового человека по-новому делать.”²⁶ [„Helyes. Tehát új módszerrel kell új embert nevelni.”²⁷]), azaz az új ember új módon történő megalkotásának célkitűzése megvalósul az utcagyerekből új emberré váló gyermekszereplők fiatalabb koruk állapotától való minőségbeli különbözősége miatt: „И все такой же трудной и хитрой остается наука педагогика. Но уже легче.”²⁸ („A pedagógia tudománya pedig ugyanolyan nehéz és fortélyos dolog maradt, mint volt. De már mégis könnyebb.”²⁹).

Lukács György Makarenko-recenziója is erre utal, hiszen a „közbenső elbeszélés azt az utat mutatja, amely ezekhez a felismerésekhez vezet, az őket kiváltó és meghatározó élettényekkel együtt.”³⁰ Ha feltételezhetünk is eposzi tendenciákat a műben vagy a kor irodalmában, akkor a szovjet regényeposz ekvivalense nem a *Педагогическая поэма*, hanem az utolsó mondatban említett *Методика коммунистического воспитания*, azaz a majdan megszülető *Kommunista nevelés módszertana*.

A közösség fejlődését ábrázolni hivatott epizódok összessége, tehát maga a *Педагогическая поэма* olyan parabolisztikus arculatú, amely túlmutat a mű kordokumentum-jellegén.

5.

²⁶ МАКАРЕНКО, Антон Семёнович, *Педагогическая поэма*, Москва, ИТРК, 2003, 14.; http://makarenko-museum.narod.ru/Classics/Makarenko/Makarenko_A_Pedagogic_Poem/Makarenko_Ped_poema_full_text.pdf

²⁷ МАКАРЕНКО, i. m., 2.

²⁸ МАКАРЕНКО, i. m., 670-671.

²⁹ МАКАРЕНКО, i. m., 302.

³⁰ LUKÁCS, A. *Makarenko: „Az új ember kovácsa”*, 137-138.

Makarenko művének értelmezésekor azzal az a nehézséggel találtam szembe magamat, hogy a regény mint műfaj különböző specifikus változatainak halmazosan ábrázolható rendszerébe korántsem helyezhető el minden fenntartás nélkül a vizsgált mű. A válaszkérés közepette több regényforma kontextusának vizsgálata szükséges. Már a regény címe is predesztináló jellegű, hiszen a *nedazogucheskui* szó konnotációi vonzzák a fejlődési, nevelési vagy nevelődési attitűddel rendelkező regényformákat; erre való tekintettel elsősorban a Bildungsromanként való értelmezés lehetősége merülhet fel.

Célszerűnek tartom a könnyűnek tűnő értelmezési csuklógyakorlat során kizárólag az „eredeti” német kifejezések – *Bildungsroman* és *Erziehungsroman*, valamint *Entwicklungsroman* – használatát, főként a hazai filológiában jelenlévő különböző, legtöbbször azonban egymás szinonimájaként használatban lévő fejlődési-, nevelődési- vagy nevelési regény terminusok okozta zavar miatt. A hazai irodalomtudományi diskurzus eme kérdésével jórészt alig foglalkoztak érdemben, emiatt a különböző elszórt, a kérdést pusztán érintőlegesen említő, esetleg erről részben értekező művek közül kiemelném Szamák Anna diplomamunkáját, amely tudomásom szerint elsőként foglalkozik a kifejezések keveredésének problémájával.

Az alább közölt táblázatban Szamák Anna szakdolgozatát, valamint a benne megtalálható fordításokat Jerome Hamilton BUCKLEY *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding* című 1974-es kismonográfiájából vetem össze az egyetlen általam föllelt magyar nyelvű munkával – Szegedy-Maszák Mihály Ottlik Gézaról írt monográfiája, amelynek egyik gondolatát szem előtt tartva írtam dolgozatomat: „Az értelmezés lényegénél fogva esendő, és minden esetben módosításra, sőt helyesbítésre vár.”³¹ –, amely részleges definiálás útján kívánja megkülönböztetni a *Bildungsroman* és az *Entwicklungsroman* terminusokat.

³¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 9.;
<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=7&docId=8445&secId=851655&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Szegedy-Masz%C3%A1k+Mih%C3%A1ly&limit=10&pageSet=1>

	Bildungsroman (képzési regény)	Erziehungsroman (nevelődési regény)	Entwicklungsroman (fejlődésregény)
SZAMÁK Anna: <i>Közelítés egy hiányzó műfaji tendenciához</i> ³²			„magyarul inkább a <i>fejlődésregény</i> fogalmával adható vissza, az ifjú szereplő általános fejlődésén, »érésén« van a hangsúly, nem a sajátos tapasztalatok útján való belső fejlődésen.”
BUCKLEY, Jerome Hamilton: <i>Season of Youth</i> ³³	„the novel of harmonious cultivation of the whole personality” [az egész személyiségre kiterjedő, harmonikus állapot elérését célzó művelődés regénye]	„with an emphasis on the youth’s training and formal education” [célzottan a főhős képzésére koncentrál és iskolai oktatását mutatja be]	„merely the novel of development” [a fejlődés regénye]
SZEGEDY-MASZÁK Mihály: <i>Ottlik Géza</i> ³⁴	„a hős önnevelése”	„a külső hatás elsődleges szerepe”	

Diplomamunkájában Szamák Anna közölte Anniken Telnes Iversen *Bildungsroman Indexét*, amelyet az a *Change and Continuity: The Bildungsroman in English* címet viselő 2009-es PhD-disszertációjában jelentetett meg. Iversen annak jegyében dolgozta ki a fowleri szellemiségű *Bildungsroman Indexet*³⁵, hogy egyfajta funkcionális módszerrel tudja listázni a regény eme változatának tipikus jegyeit, ám módszerének bázisát elsősorban az angol irodalom képezte, így univerzális módszerként nem alkalmazható szisztémája, noha érdekes adalékként használható föl az így szerzett eredmény Makarenko művének vizsgálatakor a műfaji aspektusok szempontjából.

A pontokkal való súlyozás segítségével elsősorban a főszereplő meghatározásának kérdésére kerestem a választ, a szignifikáns pedagógiai jelleget szem előtt tartva. Az így akár százalékosan is kifejezhető megvalósulás egyértelműen Lukács György választását támasztotta

³² SZAMÁK Anna, *Közelítés egy hiányzó műfaji tendenciához*: *Bildungsroman a 19. századi magyar irodalomban*, PTE Magyar nyelv és irodalom MA, klasszikus magyar irodalom szakirány, 2011.; http://irodalmar.btk.pte.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=113%3Aszamak-anna-koezelites-egy-hianyzo-mfaji-tendenciahoz-bildungsroman-a-19-szazadi-magyar-irodalomban&catid=45%3Atanulmanyok&Itemid=150&showall=1

³³ BUCKLEY, Jerome Hamilton, *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*, Harvard UP, 1974.; az idézett részeket Szamák Anna fordította

³⁴ SZEGEDY-MASZÁK, *Ottlik Géza*, 134.

³⁵ Szamák Anna ezt ültetette át magyar nyelvre és használta fel kutatása során.

alá, miszerint a *Педагогическая поэма* főszereplője, pontosabban a szűzsé-képző pedagógiai fejlődés célzott objektuma a Gorkij-telep közössége. Nyilvánvaló, hogy a modell megalkotása során Iversen nem XX. századi irodalmi alkotásokat vett alapul, de a közösség rovatánál tapasztalható kiugrás indokolja ennek elfogadását. Ha tehát az eredeti szóhasználatnál kívánnék maradni, akkor Makarenko művét ha nem is egységes, de epizodikus „Bildungsromanlein”-ok összességének kellene tartanom.

Az *Bildungsroman Index* használatával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy nem minden esetben lehet olyan objektív az értékelés, mint a cselekményre vagy a mű struktúrájára vonatkozó esetekben, példának okáért szubjektív ítéletem szerint (a táblázat 2. pontjára gondolok) a műben Makarenko által megjelenített közösség kollektív tudatához van bizonyos szintű hozzáférése az olvasónak, de az elbeszélés lélektaniséga korántsem épül ennek ábrázolására, csupán szinkronizált, analóg jellemzőket mutat be. A *Bildungsroman Index* használatakor ezeket a kérdéses értékeléseket kurziválással jelöltem, míg abban az esetben, ha a meghatározás nem volt értelmezhető a három lehetőség egyikében, azt N-nel jelöltem.

		<i>Bildungsroman</i> index maximum	Makarenko mint erlebendes Ich	kommunaközösség	szereplő egyén
Elbeszélői perspektíva és elbeszélésmód					
1.	Fokalizáció váltakozása narrátor és főszereplő között (egyes szám első személy vagy egyes szám harmadik személyű)	3	0	0	0
2.	Hozzáférés a főszereplő tudatához	2	2	1	0
3.	Retrospektív narratíva (egyes szám első személy vagy mindentudó narrátor)	2	2	2	2
4.	Narrátor jobban érti a világot, mint a fiatal főhős	2	2	2	2
5.	Ironikus hozzáállás a fiatal főhőshöz	2	0	0	0
6.	Történés (akció) és reflexió kombinálása a cselekményben	2	2	2	2
7.	Realistához közelítő ábrázolás	2	2	2	2
		15	10	9	8
Főhős jellemzése					
8	Egy főszereplő	1	1	1	1
9	A főszereplő összetett karakter, azaz nem egydimenziós vagy sztereotipikus	1	1	1	1
10	A főszereplő dinamikus, azaz változik a regény során	2	0	2	2
11	A főszereplő egyedüli gyermek	1	0	N	0-2
12	A főszereplő árva	2	0	N	0-2
13	vagy apa nélküli		0	N	0-2
14	vagy meghalnak a regény folyamán		0	N	0
15	A főszereplő csak egy ismert élő rokonnal rendelkezik vagy eggyel sem	1	0	N	0

16	A főszereplő középosztálybeli háttérrel rendelkezik	2	2	N	0-2
17	A főszereplő átlagos, azaz nem kirívóan tehetséges vagy tehetségtelen	2	0	2	2
18	A főszereplő alapvetően jó és segíteni kíván másokon	2	2	2	1-2
19	Férfi főhős: relatíve passzív, bizonytalan a céljait illetően, döntéseit a lehetőségek, ill. más emberek határozzák meg	1	0	N	0-1
20	Női főhős: relatíve aktív, határozott céljai vannak, könnyen hoz döntéseket		0	N	0-1
		15	8	8	7-15
Mellékszereplők és funkcióik					
21	A további szereplők fontosak a főhős változásának és nevelődésének szempontjából	3	3	3	3
22	Más szereplők a főhőssel való kapcsolatuk miatt fontosak, nem önmagukban	1	1	1	1
23	Fontos oktató(k)	3	0	3	3
24	Fontos társa(k)	2	2	0	2
25	Lényeges szerelme(k)	3	0	N	0
26	Más szereplők szerelmi kapcsolatai példaképp vagy kontrasztként szolgálnak a főhős számára	1	0	N	0
27	Más szereplők házasságai példaképp vagy kontrasztként szolgálnak a főhős számára	1	0	N	0
28	Legalább egy fontos szereplő alacsony-, közép- és magas társadalmi osztályból származik	3	0	0	0
		17	6	7	9
A történet elemei (főhős)					
29	A főhős megtapasztalja a nyomort	2	0	0	0-1
30	A főhős megtapasztalja az éhséget	2	0	0	0-1
31	A főhős kollégiumba vagy nevelőintézetbe kerül	1	0	1	1
32	A főhős nagyvárosba költözik	2	0	N	0-1
33	vagy elköltözik otthonról		0	N	0-1
34	vagy elutazik otthonról		0	N	0
35	Megismerkedik új társadalmi csoportokkal, osztályokkal és hitvallásokkal	1	1	1	1
36	Elsajátít készségeket (későbbi hivatásához, lehet praktikus és teoretikus is!)	1	0	1	1
37	Szereppróbálások	1	0	0	1
38	Szerelembe esés	2	0*	0	0-1
39	Pénzügyi gondok	1	0	0	0
40	Megsebesül, beteg lesz	1	0	0	0
41	Egy „szülőhelyettesítő” vagy barát segít a felépülésben	1	0	0	0
42	Más beteg embert ápol	1	0	0	0
43	Fogadott szülő halála	2	0	0	0
44	Közeli hozzátartozó vagy barát halála	2	0	0	0-1
45	Erkölcstelen vagy érzéketlen tett megbánása	1	1	0	1
46	Megmentik veszélyből	1	1	0	0-1
47	Örökséghez jut a végén	2	0	0	0
48	Elveszti a leendő örökségét		0	0	0
49	Eljegyzés vagy házasság	1	0	0	0
50	Gyerek	1	0	0	0
		26	3	3	5-11
A történet elemei (mellékszereplők) Ezek lehetnek anekdotákban szereplő, levelekből megismert történetek is.					

51	Súlyos büntett	1	1	1	1
52	Veszélyes vagy végzetes tűz	1	0	0	0
53	Szereplő súlyos betegsége	1	0	0	0
54	Szereplő rokkant lesz	1	0	0	0
55	Szereplő anyagiilag tönkremegy	1	0	0	0
56	Szereplő meghal (nem közeli rokon vagy közeli barát)	1	1	1	1
57	Temetés	1	0	0	0
58	Családi kapocs vagy identitás feltárulása (főhős családján kívül)	1	0	0	0
59	Családi titokra derül fény (más család)	1	1	1	1
		9	3	3	3
Helyszínek					
60	A gyermekkor helyszíne vidéki: falu vagy kisváros	2	0	2	2
61	Angol nyelvű regények: az iskolai évek után főváros vagy nagyváros	3	0	0	0
62	Német nyelvű regények: egy vagy több nagy, a saját családtól eltérő ház		3	3	3
		5	3	5	5
Cselekmény és szerkezet					
63	Elsősorban kronologikus	2	2	2	2
64	A cselekmény nagyrészt a főhős 18 és 23 éves korát öleli fel	3	0	0	3
65	A történet a gyermekkortól a felnőttkorig tart (korai 20-as évek)	2	0	2	2
66	Beszúrt levelek	1	1	1	1
67	Közbevetett narratíva: más szereplő élet története (rövid)	1	1	1	1
68	Közbevetett narratíva: más szereplő élet története (hosszú)	2	0	0	0
69	Fordulópont: főhős vesztesége, hibája	3	3	0	3
70	Utazás a könyv vége felé	1	1	0	0
71	Hazatérés hosszú idők után	1	0	0	0
72	Főhős változása: én központúság helyett részvét, hasznossá válás vágya	2	0	2	0-2
73	Főhős felfedezi a kötődést a családhoz a végére	2	0	0	0-2
74	Megtanul „látni”	3	0	0	3
75	Epizodikus struktúra, ami a végére egybefut	1	1	1	1
76	Tömör kijelentés, kinyilatkoztatás a főhőstől a zárlatban, a zárlat előtt	2	2	0	0
77	Tervezett zárlat: főhős megtalálja a helyét a társadalomban (ez lehet ellentmondásos a korai várakozásokkal)	2	0	2	2
		28	11	11	18-22
Általános jellemzők					
78	Könyv címe tartalmazza a főhős nevét	1	0	0	0
79	Könyv címe tartalmazza az „évek”, „élet”, „kalandok” vagy „történet” jelzőket	1	1	1	1
80	Allúziók	1	1	1	1
81	Utalások a kezdő részben arra, hogy ez egy élettörténet lesz	1	0	0	0
		4	2	2	2
Téma, tárgy, motívumok					
82	Főtéma: a főszereplő lélektani és morális fejlődése fiataloktól a felnőttkorig	3	0	3	3
83	Főhős próbál megszabadulni azokról az elvárásokról, értékekről, a jövőjére vonatkozó tervekről, amiket gyerekkorában mások dominanciájában ráerőltetettek	2	0	0	0-2
84	Új embereket és ideákat keres	2	2	2	0

85	Konfliktus, diszkrepancia a belső és külső világ között	2	0	2	2
86	Fejlődés: hibás önértékelésből önismeretbe	2	0	0	2
87	Idealizmusban való csalódás, annak lehetetlensége ad utat a valóság elfogadásához	1	0	0	0
88	Tanulás veszteségen és fájdalomon keresztül	2	0	0	0
89	Sors és véletlen	1	0	0	0
90	Szabad akarat	1	0	1	0-1
91	Halál és fájdalom	1	0	0	0
92	Szerelem, kapcsolatok és házasság	3	3	3	3
93	Társadalomábrázolás	3	3	3	3
94	Társadalomkritika	2	0	0	0
95	Főhős szembekerül legalább egy filozófiai rendszerrel	2	0	0	0
96	Családi tematika a végén	2	0	0	0
		29	8	14	13-16
		148	54 (36%)	62 (42%)	69-91 (47-61%)

6.

Mint ezidáig láthattuk, a *Педагогическая поэма* nem kapcsolható megnyugtatóan semelyik korabeli trendhez. A korábban már említett konnotációk miatti pedagógiai szempontú értelmezés egyértelműen egy halmazba helyezi Makarenko művet olyan kiemelkedő irodalmi alkotásokkal, mint Rousseau vagy Pestalozzi regényei. Az ilyen, szűzsé alapján nyugvó rendszerezés látszólagos egysége azonban széthullik a paradigmatiszta alapokon történő kategorizációval szembesítve.

Tehát a pedagógiai attitűd alapján való összehasonlítás mellett az regénytípus formációinak társadalmi hátterét vizsgálva megerősítést nyernek Lukács nézetei. A *Педагогическая поэма* megjelenésekor a könyvről nem kisebb személyiség írt ismertetőt a Társadalmi Szemlébe, mint a két évvel később Kossuth-díjat kapott Mérei Ferenc pszichológus, aki akkortájt a Székesfővárosi Lélektani Intézet igazgatójaként működött.

„Vannak akik azt vallják, hogy az érdeklődés felkeltéséhez s így a kényszer nélküli neveléshez külső hatásokra nincs is szükség, hiszen a gyermekben rejlő spontán erők ehhez elégségesek; így a nevelőre inkább passzív szerep vár. Mások ezzel szemben elvetik a spontán fejlődésben való feltétlen hitet és az érdeklődés felkeltését, az önkifejtést, a szervezett közösség hatásától, a

közösséget összetartó szolidaritástól és a közösséget érintő szükségletek felismerésétől várják. [...] Az egyik áramlat a Rousseau-Basedow-vonal folytatása; a nevelést üvegházi feladatnak tekinti. Amennyiben el is fogadja a közösségre való nevelés gondolatát, azt elsősorban érzelmileg kísérli meg. A másik áramlatnak távolról sincs a pedagógia történetében pontosan tisztázott doktrinális családfaja. E felfogás lényege: valóságos feladat, valóságos munka. [...] »Gyári rendszerből kel ki, mint azt részletesen követhetjük, Robert Owennél a jövőendő nevelés csírája, mely bizonyos koron túl lévő minden gyermek számára össze fogja kapcsolni a termelő munkát a tanítással és a tornával, nemcsak mint a társadalmi termelés fokozására szolgáló módszer, hanem mint az egyetlen módszer, mely mindenképpen kifejlett embereket tud létrehozni.« (A töke.) Marx valamennyi pedagógiai vonatkozású megjegyzésében, a genfi kongresszus határozatában, kiemeli, hogy a termelő munkában való részvétellel kapcsolódik az ember a társadalomba; hogy mindenfajta nevelés leghatékonyabb eszköze: a termelő munka.³⁶

Meghökkenítő és indokolatlannak tetsző eljárásnak látszik egy neveléstudománnyal foglalkozó tudós munkájának idézése, még ha csupán egy könyvajánlóról is van szó. Ám Mérei Ferenc meglátásai korántsem alkalmazhatatlanok egy olyan kérdéskör taglalásakor, amikor Makarenko írásának irodalmiságát firtatjuk.

„Ez az áramlat nem doktrinális elgondolásokból indult ki, hanem a közvetlenül adott helyzetben alakította ki az annak megfelelő módszert. Az adott helyzethez való alkalmazkodás, a valóságos élettel való közvetlen kapcsolat lettek az új szovjet-nevelésnek, melyben először öltött formát a marxizmus neveléstani elgondolása. [...] Kétkötetes nagy munkájában ennek a feladatnak a megvalósításáról számol be. Makarenko könyvének műfaja: pedagógiai regény, tehát abba a sorba tartozik, amibe Rousseau »Emile«-je és Pestalozzi »Lénárd és Gertrúd«-ja. De mégis elkülönül Makarenko munkája világhírű elődjétől már hangjában is. Ez a könyv teljesen őszinte; pontos krónikája annak, ami történt; nem zseniális spekuláció, hanem közvetlen tapasztalatok rögzítése.»³⁷

³⁶ MÉREI, 828-829.

³⁷ Uo., 829.

Összegzés

Makarenko magnum opusának irodalomtudományi szempontból való értelmezése tehát még gyerekcipőben jár, ám ahogyan a pedagógus is törekszik a műben a rögzültnek vélt emberi kapcsolatokat és „a motivációs rendszert robbantásszerűen megváltoztatni”³⁸, úgy nekünk filológusoknak is kötelességünk tudomásul venni, hogy – annak elismerése mellett, hogy az alkotást a pedagógikum vonatkozásából nem kiszakítható, mitöbb értelmetlen – a szovjet pedagógus alkotása irodalom, amely nem csak a neveléstudomány számára jelenthet értéket.

Makarenko munkásságának és szépírói működésének vizsgálata egyrészt történelmi kötelessége a létező szocializmus sajátos irodalmának feldolgozása az irodalomtudománynak, illetve az tárgyalt regény unikális jellege is szükségessé teszi ezt. Másrészt Makarenko regénye a modern neveléstudomány számára is újat jelenthet, ha – más diszciplínákkal való sikeres korábbi kísérletek analógiájára – a pedagógiai és pszichológiai elméletek, például az Eric Berne által a *Games People Play* c. művében³⁹ ismertetett tranzakcióanalízis, vagy ismertebb nevén a „szerepjátszmák elmélete”, valamint a Mérei Ferenc által kidolgozott világhírű szociometria eszköztárát alkalmazzuk az interpretáció során.

Makarenko életműve, neveléstudományi elméletei továbbra is a pedagógia eszköztárának kiemelt fontosságú módszere a gyermek személyiségének és nevelésének megközelítésekor. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy – ideológiai okokból kifolyó marginalizálódása ellenére – a rendszerváltozás óta is a szakmai törzsanyag részét képezi a pedagógusképzéskor, igaz, kontrasztba állítva más nézetekkel. Emellett Makarenko munkásságát az 1950-es évek elejétől kezdve mind Moszkvában (OSZSZK Pedagógiai Tudományok Akadémiája Neveléstudományi és Történelmi Intézetének A. Sz. Makarenko Pedagógiai Hagyatékát Tanulmányozó Laboratórium), mind a nyugat-németországi Marburgban (a Philipps-Universität Marburghoz tartozó, 1994-ben bekövezett haláláig Leonhard Froese irányítása alatt működő Arbeitsgruppe Makarenko-Referat) egy egész intézmény vizsgálta.

³⁸ Pataki Ferenc szóbeli közlése (konzultáció, 2014. november 3.) [a továbbiakban PATAKI]

³⁹ A már 1984-ben magyar nyelven megjelent írás legújabb kiadása BERNE, Eric, *Emberi játszmák*, ford. HANKISS Ágnes, Bp., Háttér, 2013.

Közös beszélgetésünkkor Pataki Ferenc professzor úr „az emberi kapcsolatok kémiaiának” nevezte az irodalmat, mivel „a pedagógia a *konkrét egyszerit* nem mérítheti, csak az *általánost*; erre csupán az irodalom képes.” Megfontolandó tehát a pedagógiai attitűddel rendelkező irodalmi művek értelmezésekor ez az alapvetés. Másrészt pedig nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Makarenko hatása a hazánkban meglehetősen nagy volt, világnézetre való tekintet nélkül: gondoljunk csak Ádám Zsigmond, a hajdúszoboszlói „Zsigarenkó” által 1946-ban szervezett gyermekvárosra vagy a nemrégiben szobrot kapott Sztchlo Gábor evangélikus lelkész zugligeti Gaudiopolisára. Makarenkót és a *Педагогическая поэма* 1947-es első megjelenését „ováció fogadta, még az egyházi iskolák részéről is. (...) Falták a könyvet.”⁴⁰

*

Makarenko *Педагогическая поэма* címet viselő regényének értelmezésére tettem kísérletet dolgozatomban; indokolta ezt a műalkotás eddigi egyoldalú megközelítése, valamint napjainkban tapasztalható ismeretlensége és marginalizálódása, amely szinte már-már fordított arányosságban áll jelentőségével.

Az irodalomtudományi megközelítés „jogalapja”, tehát abban a kérdésben való állásfoglalásom, hogy Makarenko írás szépirodalmi műalkotás-e, a korábban vázlatosan ismertetett belseyi teória alkalmazása volt az elemzés során. A szovjet irodalomban hangsúlyos realizmusra való törekvés és a szerző mint individuum jelenléte a regény cselekményében szereplőként és omnipotens narrátorként vezetett ehhez az elméleti megközelítéshez. Dolgozatommal remélhetőleg hozzájárulhatok Catherine Belsey irodalomtudományi tevékenységének és munkásságának ismertebbé tételéhez.

A második alapvetés a tárgyalt mű regényként, illetve sajátos attitűdje miatt pedagógiai regényként való értelmezése-meghatározása. A Lukács György kései regényelméletének alapjain álló elképzelés a regényformák és a társadalmi formációk korrelációján, „a regényfejlődés ívének” és a realista nagyregény „szétesésének”, valamint a novella felbukkanásának társadalmi meghatározottságát hirdető Szolzsenyicin-tanulmány tételeinek elfogadásán alapszik.

⁴⁰ PATAKI

Az utolsó és talán a legtöbb kérdést felvető probléma pedig a főhős meghatározása. Bár a közösség mint főszereplő elfogadása Lukács Makarenko-recenziójában is felmerült, mégis a pedagógiai attitűd kapcsán felmerült alműfaji összehasonlítás, illetve a nevelési folyamat ábrázolásának strukturális és elbeszéléstechnikai kérdései vezettek az Iversen-féle Bildungsroman Index, valamint más, hasonló tematikájú szépirodalmi alkotások és interpretációk kontrasztív összehasonlításához. Ezen folyamat során szerzett közvetett ismereteim még ha nem is jogosítanak föl a posztulátum igazoltnak tekintésére, de a munkahipotézis terminus használata alól úgy vélem felmentenek.

Mint azt a zárszó végén már kifejtettem, a Makarenko-kutatás irodalomtudományi lehetőségeinek spektruma igen széles egymagában, de más tudományágakkal való együttműködés is produktívnak bizonyulhat. Ha korábbi tételeim vitathatóak is, pusztán Makarenko, a pedagógus jelentősége igazolja ezt.

„Csodálatos emberke maga, pontosan az a fajta, amilyenre Oroszhonnak a legnagyobb szüksége van.” – írta egyik levelében a pedagógusnak Gorkij. Makarenko jelentősége világnézeti meggyőződése ellenére vitathatatlan tény, ám a szocialista rendszer egykori dogmatikus torzulásainak eredményeképpen napjainkra munkássága vagy igaztalan kritikák tárgyául szolgál, vagy a mellőzöttség az osztályrésze. A gondolkodó embernek ezért kell kezébe vennie és megismernie ezt a korszakalkotó írást, hiszen Makarenko egy életet áldozott azért, hogy emberré nevelje mindazokat, akik nélkül embertelen maradt volna a világ.

Felhasznált irodalom

A. Sz. Makarenko 1888-1939: *Bibliográfia*, sz. n., Bp., Budapesti Pedagógusok Központi Kultúrotthona, 1964.

BALÁZS Béla, *Előszó* = OGNJEV, Nyikolaj, *Kosztja Rjabcev naplója: Egy tizenöt éves fiú feljegyzései*, [ford. SÁNDOR Pál] Korunk 1929/1.; http://epa.oszk.hu/00400/00458/00239/1929_01_4741.html

BELSEY, Catherine, *A szubjektum megszólítása*, ford. PETE Klára, Helikon 1995/1-2, 14–41.

BELSEY, Catherine, *Critical Practice*, London-New York, Routledge, 2001, xi.

CUMIS, Nicola Siciliani de, *Dewey, Makarenko and the “Pedagogical Poem” between analogies and differences*; <http://www.cultureducazione.it/filosofia/pedagogicalpoem.htm>

FORGACS, David, *Marxista irodalomelméletek = Bevezetés a modern irodalomelméletbe: Összehasonlító áttekintés*, szerk. JEFFERSON, Ann – ROBEY, David, Bp., Osiris, 1996, 139-182.

IVERSEN, Anniken Telnes, *Change and Continuity: The Bildungsroman in English*, University of Tromsø Faculty of Humanities, Department of Culture and Literature, 2009.; <http://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/2486/thesis.pdf>

KÁLMÁN C. György, *Catherine Belsey: Critical Practice*, Helikon 1982/1, 182-183.

KÖTE Sándor, *Kosztja Rjabcev és napjaink pedagógiája* = OGNJEV, Nyikolaj, *Kosztja Rjabcev naplója*, ford. SZOBOSZLAI Margit, Bp., Európa, 1968, 309-316.

KÓVÁGÓ László, *Makarenko: Új ember kovácsa*, Híd 1948/8-9, 462-464.

LUKÁCS György, *A. Makarenko: „Az új ember kovácsa”* = Uő., *Nagy orosz realisták: Szocialista realizmus*, Bp., Zrínyi, 1985, 135-182.

LUKÁCS György, *A regényelmélet problémái*, ford. SZIKLAI László = LUKÁCS György, *Esztétikai írások 1930–1945*, Bp., Kossuth, 1982, 653-661.; http://www.balassikiado.hu/BB/NET/Lukacs/1_10.pdf

LUKÁCS György, *Szolzsenyicin: Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. EÖRSI István, Híd, 1965/3, 295.; http://adattar.vmmi.org/cikkek/8604/hid_1965_03_02_lukacs.pdf

MAKARENKO, Anton Szemjonovics, *A szépirodalom a gyermeknevelésről* [előadás, 1937. április 21.] = Uő., *Pedagógiai művek: Kiadatlan tanulmányok, cikkek és előadások*, ford. BALOGH Jenő, Bp., Tankönyvkiadó, 1952 (Szocialista Nevelés Könyvtára, 55), 195-219.

MAKARENKO, Anton Szemjonovics, *Az új ember kovácsa: Pedagógiai hősköltemény*, ford. LÁNYI Sarolta, Bp., ÚMK, [1947].

Makarenko-bibliográfia, összeáll. KORENNÉ HORVÁTH Katalin, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1988.

MÉREI Ferenc, *A. Makarenko: Az új ember kovácsa*, Társadalmi Szemle 1947/11, 828-830.

OGNE, N., *Mister Dalton és én*, ford. KOLLÁR Ferenc [tkp. SÁNDOR Pál], [Bp.], Európa, [193?].

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Emil, avagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, [Bp.], Papyrusz Book, 1997.

SINKÓ Ervin, *Fjodor Gladkov „Cement”-je és az új orosz regény*, Nyugat, 1928/1.; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00434/13567.htm>

STRADA, Vittorio, *Bevezetés* (részlet), ford. HORVÁTH Kornélia, Filológiai közlöny 2011/4., 321-330.

SZAMÁK Anna, *Közelítés egy hiányzó műfaji tendenciához: Bildungsroman a 19. századi magyar irodalomban*, PTE Magyar nyelv és irodalom MA, klasszikus magyar irodalom szakirány, 2011.;
http://irodalmar.btk.pte.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=113%3Aszama-k-anna-koezelites-egy-hianyzo-mfaji-tendenciahoz-bildungsroman-a-19-szazadi-magyar-irodalomban&catid=45%3Atanulmanyok&Itemid=150&showall=1

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Ottlik Géza, Pozsony, Kalligram, 1994.;
<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=7&docId=8445&secId=851655&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Szegedy-Masz%C3%A1k+Mih%C3%A1ly&limit=10&pageSet=1>

TROCKIJ, Lev Davidovics, Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij = *A száműzött Trockij: A klasszikus forradalmár*, szerk. KRAUSZ Tamás, Kolibri, 1988, 118-121.

ТЫМОФЕЈЕВ, Leonyid Ivanovics, *A szovjetorosz irodalom története*, [az idézett részeket] ford. KOVÁTS Gyula, Bp., Művelt Nép, 1951.

VÁRKONYI Hildebrand, *Makarenko és eszméi* = MAKARENKO, Anton Szemjonovics, *Az új ember kovácsi: Pedagógiai hősköltemény*, ford. LÁNYI Sarolta, Bp., ÚMK, 1948, V-XI.

КОСТЕЛЯНЕЦ, Борис Осипович, „Педагогическая поэма“ А. Макаренко, Ленинград, Художественная литература, 1977.

МАКАРЕНКО, Антон Семёнович, *Педагогическая поэма*, Москва, ИТРК, 2003.;
http://makarenko-museum.narod.ru/Classics/Makarenko/Makarenko_A_Pedagogic_Poem/Makarenko_Ped_poema_full_text.pdf

ТИМОФЕЕВ, Леонид Иванович, *Русская советская литература*, Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство издательство Министерства просвещения РСФСР, 1950.